

# The Secret of the First Man in the *Guide of the Perplexed*: Caspi, Narboni and Abarbanel

David Ben Zazon

## Abstract

The Torah opens with the Genesis stories of Adam, the Garden of Eden, and the ancient generations of humanity. These wondrous stories were an inspiration to all those interested in the Torah, and raise fascinating questions for discussion: Who was Adam? What is the Garden of Eden? What is the nature of the tree of knowledge and the mysterious tree of life? What are the cherubim? Did this story really happen? What do the two different creation stories mean (Chapter A vs. Chapter B)? Maimonides in the *Guide of the Perplexed* is puzzling and offers, both explicitly and in between the lines, a special way of understanding these stories, hiding more than he reveals. He writes in a vague and mysterious way, scatters the discussion of these topics throughout a number of places in the *Guide*, and refers to obscure Chazal midrashim that supposedly shed a light on the intent of these matters, but in fact only make them more remote and hidden. Maimonides' commentators manage to decipher his secrets by using his clues scattered throughout the *Guide*.

In this article, I will follow three of the commentators on Maimonides, Rabbi Yosef Ibn Caspi, Rabbi Moshe Narboni and Don Yitzchak Abarbanel. First, I will begin by exposing the image of the 'first man' through Maimonides' subtle hints. I will try to determine the limits of the parable -- when it is allegory and when the story happened as written. After that, I will propose the path of Rabbi Moshe Narboni. Both Caspi's and Narboni's disclosure of the parable helps to understand the Torah's meaning in general and the purpose of these stories specifically, reflecting on the question of the nature of the Torah scroll and its hidden contents. Analysis of the different interpretations shows that each of them accords the Torah scroll a different role. Finally, I will present Abarbanel's fierce opposition to these two approaches, the limits of the parable to the stories of Genesis in his opinion, and his explanation of the deep secret to the stories of the Garden of Eden, and thus his perception of the Torah as a divine book.

## תקציר

התורה נפתחת בסיפורי בראשית, בריאת העולם, סיפורי גן עדן, הדורות הראשונים של העולם, ועוד. סיפורים מופלאים אלו היוו מקור השראה לכל המעיינים בתורה, והעלו שאלות מרתקות לדיון: מיהו אדם הראשון? מהו גן עדן? מה טיבם של עץ הדעת ועץ החיים המסתוריים המונחים בפתחו של גן עדן? מהם הכרובים? האם הסיפור הזה באמת קרה? מה המשמעות של שני סיפורי בריאה השונים זה מזה (פרק א מול פרק ב)? ומדוע התורה פותחת בסיפורים אלו?

הרמב"ם במורה נבוכים בדרכו המיוחדת מציע גם בגלוי וגם בין השורות דרך מיוחדת להבנת סיפורים אלו. הוא מגלה טפח ומכסה טפח. נוגע לא נוגע בנושאים אלו, כותב בשפה עמומה ומסתורית, מפזר את הדיון על נושאים אלו למספר מקומות בתוך מורה נבוכים, ורומז למדרכי חז"ל עמומים שאמורים כביכול לשפוך אור על כוונת העניין, אך רק מרחיקים ומסתירים עוד יותר.

פרשניו של הרמב"ם נחלצים לפענוח סודותיו של הרמב"ם באמצעות רמזיו המפוזרים בתוך מורה נבוכים. במאמר זה אעקוב אחרי שלושה מפרשני הרמב"ם, ר' יוסף אבן כספי, ר' משה נרבוני ודון יצחק אברבנאל. אפתח בחשיפת דמותו של 'אדם הראשון' באמצעות רמזיו הדקים של הרמב"ם. אציג את פרשנותו של ר' יוסף אבן כספי להבנת סיפורי גן עדן כמשל, ומצירוף של דבריו בכתביו השונים יתבאר גם הנמשל של סיפורים אלו. אברר מהם גבולות הסיפור שהוא משל, ומתי הסיפור התרחש גם כפשוטו. לאחר מכן, אציע את דרכו של ר' משה נרבוני. הן אצל כספי והן אצל נרבוני חשיפת הנמשל עוזרת להבין מהי כוונת התורה, ומה מטרתה בסיפורי גן עדן, וממילא מקרינה על השאלה, מה טיבו של ספר התורה ומה הם התכנים הכמוסים בתוכו. ניתוח הפרשנויות השונות מעלה כי לפי כל אחת מהן יש לספר התורה תפקיד שונה. לבסוף, אציג את התנגדותו העזה של אברבנאל לשתי הגישות הנ"ל, את גבולות המשל לפי דעתו לסיפורי בראשית, ואת הסבר הסוד הכמוס לסיפורי גן עדן, ומתוך כך את תפיסתו את התורה כספר אלוהי.

# סודו של אדם הראשון במורה נבוכים : כספי, נרבוני ואברבנאל

## דוד בן זיון

### מבוא

הרמב"ם הבהיר בפתיחת ספרו 'מורה נבוכים', כי מטרתו המרכזית של ספרו היא לבאר את ספרי הנבואה, ואת הרבדים הסודיים החבויים בספרי הנבואה.<sup>1</sup> דברים אלו מקבלים משנה תוקף, במיוחד בנוגע להבנת תחילת התורה בפרשת בראשית, שאליה הרמב"ם התייחס במפורש וקבע 'שכל מה שהוזכר בעניין מעשה בראשית בתורה אינו כולו כפשוטו כפי שההמון מדמה... אלא חובה להתבונן בהם בשכל לאמיתו, לאחר שיהיה שלם בחוכמות המופתיות וידיעת הסודות הנבואיים. אבל כל מי שיודע דבר מזאת, אין ראוי לו לגלותו...'<sup>2</sup> ובכן, מה הסוד הכמוס שמסתתר במעשה בראשית לדעת הרמב"ם? כיצד הוא הבין את סיפורי בראשית בריאת העולם, אדם וחווה, גן עדן והנחש? הרמב"ם עצמו התייחס לכך במספר פרקים במורה נבוכים, אלא שהם כתובים בשפה מסתורית, חידתית וקצרה ביותר.<sup>3</sup>

1 המטרה הראשונה היא 'להסביר משמעותיהם של שמות המופיעים בספרי הנבואה... מטרה שנייה והיא לבאר משלים נסתרים מאוד המופיעים בספרי הנביאים מבלי שנאמר במפורש שהם משלים', מהד' שורץ, עמ' 9-8. ראו גם: ש' רוזנברג, 'על פרשנות המקרא בספר המורה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 85-157; ד' הרוי, 'הרמב"ם על איוב יד, כ וסיפור גן עדן', בתוך: בין היסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, בעריכת ש' נש, תל-אביב 1997, עמ' קמג-קמח; ק' פרנקל, 'מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון', בתוך: הרמב"ם: שמרנות, מקורות, חדשנות, ירושלים, בעריכת אביעזר רביצקי, ירושלים תשס"ט, כרך ב, עמ' 531-556. הציטוטים ממורה נבוכים, הם מתוך ספר מורה הנבוכים להרב רבינו משה בן מיימון הספרדי, בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון, ירושלים תש"ך, אלא אם צוין אחרת, שאז ההפניה היא למהדורת שורץ: מ' שורץ, מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון, בעריכת ד' צרי, תל-אביב תשס"ג. ההפניות לפירושו של נרבוני, הן על פי המהדורה של גולדנטאל: מ' נרבוני, באור לספר מורה הנבוכים לר' משה הנרבוני, מהדורת "גולדנטאל, וינה 1852.

2 מורה נבוכים ב, כט, מהדורת שורץ, עמ' 359.

3 על דעת הרמב"ם ביחס לחטאו של אדם הראשון, נכתבו מחקרים רבים. ראו לדוגמה: א' שמואלי, דון יצחק אברבנאל וגירוש ספרד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 195-197; ד' הרוי, 'הרמב"ם ושפינוזה על ידיעת טוב ורע', עיון, כח (תשל"ח), עמ' 167-185; L. V. Berman, 'Maimonides on the Fall of Man', *AJS Review*, 5 (1980), pp. 1-15; פרשנות המקרא בספר המורה, עמ' 85-157; ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית, ירושלים תשמ"ז; ח' קרייסל, 'בעיית ה"טוב" במשנתו של הרמב"ם', עיון, לח (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 183-208; א' מלמד, 'הרמב"ם על האופי המדיני של האדם: צרכים ומחויבויות', בתוך: מנחה לשרה: מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה מוגשים לשרה הלר וילנסקי, בעריכת מ' אידל ועוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 292-333; H. A. Wolfson, 'The Classification of Sciences in Medieval Jewish Philosophy', *Hebrew Union College Jubilee Volume*, (1925) pp. 263-315. על כתיבתו האוטורית של הרמב"ם נשתברו קולמוסים

פרשניו של הרמב"ם נחלצו למשימת חשיפת סודותיו. במאמרי זה, אעסוק בפרשנות על סיפורי אדם הראשון שבפתיחת התורה. אעסוק בדרכים השונות להבנת התורה וסודותיה לאורו של מורה נבוכים, ובמחלוקת הפרשנית העקרונית ביניהם: כיצד נכון להבין את משמעותם של סיפורי התורה, ומה מטרתה של התורה בסיפורים אלו. אתמקד בסיפורי בראשית וגן עדן, בכתבתו המסתורית של הרמב"ם על סיפורים אלו, ובפרשנות שמבארת את סודותיו. אתייחס לשלושה חכמים שכתבו ספרים רבים, והקדישו מאמץ פרשני נרחב לבאר את הספר מורה נבוכים של הרמב"ם, ואת הרובד הסודי שבתוכו: ר' יוסף אבן כספי (1280-1345), ר' משה נרבוני (1300-1362/8), ודון יצחק אברבנאל (1437-1508). שלושתם נענו לאתגר של הרמב"ם, והציעו פענוחים לסודות התורה של הרמב"ם. הם העמידו כגולת הכותרת של ביאורם את חשיפת כוונתו הנסתרת של הרמב"ם, ובפירושיהם ניתן למצוא ויכוח מהותי בנוגע להבנת כוונותיו של הרמב"ם בסודותיו, אך המחלוקת גולשת להבנת משמעות התורה כולה. כספי הקדיש את חיבורו 'משכיות כסף' לפענוח סודותיו של המורה ועסק בזה במקומות שונים בספריו הרבים; נרבוני הודיע שאחת הסיבות המרכזיות לכתיבת פירושו למורה היא חשיפת הסודות משום 'שלחצני בזה מה שראיתי מן החכמים אשר חקרו בכל ידיעה והבינו ככל תעלומות החכמה ולא עמדו בסוד הספר הזה', וגם אברבנאל הקדיש מקום נרחב בספריו הרבים לביאור סודותיו של המורה.<sup>4</sup>

רבים. לדוגמה: L. Strauss, 'The Literary Character of Guide of the Perplexed', *Persecution and the Art of Writing*, Glencoe 1952, pp. 38-94; 'על האנינטרטאציה של הרמב"ם', עיון כח (תשל"ח), עמ' 186-200; 'א' רביצקי, 'סתרי תורתו של מורה הנבוכים: הפרשנות בדורותיו ובדורותינו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה' (תשמ"ו), עמ' 23-69; M. Fox, 'A New View of Maimonides' Method of Contradiction', *Interpreting Maimonides: Studies in Methodology, Metaphysics and Moral Philosophy*, Chicago 1990, pp. 67-90; 'ח' כשר, 'אמנות הכתיבה ב'מורה הנבוכים', דעת, 37 (תשנ"ו), עמ' 63-106; 'י' לורברבוים, 'הסיבה השביעית: על הסתירות ב'מורה נבוכים': עיון מחודש', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 211-237; 'א' רביצקי, 'הרמב"ם אוטוריות וחינוך פילוסופי', דעת, 53 (תשס"ד), עמ' 43-62; 'ח' קרייסל, '"מורה נבוכים" ואמנות ההסתרה', על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, בעריכת א' ארליך ועוד, באר שבע תשס"ח, עמ' 487-507; A. Hyman, 'Interpreting Maimonides', in: *Maimonides: A Collection of Critical Essays*, ed. J. A. Buijss, Indiana 1998, pp. 19-29; H. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and his Works*, Oxford 2005, pp. 387-402; 'ל' קפלן, 'אזוטריזם פוחת והולך ותכליתו של מורה נבוכים', בתוך: הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, כך ב, עמ' 397-412, דן ביחס בין מעשה בראשית למעשה מרכבה בהסתרתו של הרמב"ם; 'ש' אפרתי, 'ההשגחה בפרקים הלכסיקוגרפיים במורה נבוכים, דוגמה ל"סתרי תורה" הנמצאים בפרקים הלכסיקוגרפיים ומשמעותה', דעת, 85 (תשע"ח), עמ' 91-139; 'ד' לסקר, 'פרשנות הרמב"ם בעבר והיום', עלי ספר, (תשס"א), עמ' 209-213; D. Davis, *Method and Metaphysics in Maimonides' Guide for the Perplexed*, Oxford 2011; 'ע' מיכאליס, "סילקתי את החציצה": גילוי סודות בהגות האסלאמית ועיצובה של "מורה הנבוכים", ציון, פג (תשע"ח), עמ' 448-484.

מחקרים רבים עסקו בפרשנותם של שלושה פרשנים אלו. בנוגע לכספי, ראו לדוגמה: B. Mesh, *Studies in Joseph Ibn Caspi*, Leiden 1975, pp. 97-100; 'ח' כשר, 'יוסף אבן כספי כדרשן פילוסופי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ג; 'א' ראק, פרשנות המקרא של ר' יוסף אבן כספי: דרכי הפרשנות ומהדורה מדעית מבארת של מצרף לכסף, רמת-

בחרתי בשלושה פרשנים אלו שעסקו בסתרי מעשה בראשית, משום שהם מייצגים שלושה כיוונים שונים של הפרשנות הנסתרת לסודותיו של המורה. כספי מפענח את הסוד הטמון בצורה מפתיעה ביותר, ורואה בסיפורי מעשה בראשית משל פוליטי-מנהיגותי הקשור למשה רבנו וחכמי ישראל. נרבוני, לעומתו, נוקט קו פרשני שלפיו מדובר כאן במשל הקשור בהבנת התופעות המטאורולוגיות – השמיימיות והארציות על פי המדע האריסטוטלי, ובמשל לתורת הנפש והאדם האריסטוטלית. המשותף לשני הפרשנים הללו שהם מבינים את סתרי בראשית לא כפשטם אלא כמשל. אברבנאל לעומתם מייצג עמדה שמרנית יותר. הוא מבדיל בין שני חלקים שונים בסיפורי בראשית: בין כאלו שהם משל ובין כאלו שאירעו כפשוטם. בסוף המאמר מתברר שלפרשנויות אלו יש השלכות מרכזיות כלפי הפרשנות של הרמב"ם (פרשנות רדיקלית מול שמרנית יותר) בנושא בריאת העולם, ובעוד נושאים רבים הכרוכים בהבנת עולם התורה והמצוות.

תחילה אפתח בחשיפת דמותו של 'אדם הראשון' באמצעות רמזיו הדקים של הרמב"ם. אציג את פרשנותו של ר' יוסף אבן כספי להבנת סיפורי גן עדן כמשל, ומצירוף של דבריו בכתביו השונים יתבאר גם הנמשל של סיפורים אלו. אברר מהם גבולות הסיפור שהוא משל, ומתי הסיפור התרחש גם כפשוטו. לאחר מכן אציע את דרכו של ר' משה נרבוני המשלבת בין דברי המורה לבין חשיפת הסוד והנמשל החבוי של הרמב"ם. הן אצל כספי והן אצל נרבוני חשיפת הנמשל עוזרת להבין מהי כוונת התורה, ומה מטרתה בסיפורי גן עדן, וממילא איזה מין ספר הוא התורה?! ניתוח הפרשנויות השונות מעלה כי לפי כל אחת מהן יש לספר התורה תפקיד שונה. לבסוף אציג את התנגדותו העזה של אברבנאל לשתי הגישות הנ"ל, את גבולות המשל לפי דעתו לסיפורי בראשית, ואת הסבר הנמשל לסיפורי גן עדן, ומתוך כך את תפיסתו את התורה כספר אלוהי.

### אדם הראשון – הרמב"ם וראב"ע

אפתח בחשיפת דמותו של אדם הראשון במשנתו של הרמב"ם. הרמב"ם במורה נבוכים (א, יד, שורץ) אומר:

גן תשס"ז; A. Sackson, *Joseph Ibn Kaspi: Portrait of a Hebrew Philosopher in Medieval* 2017 *Provence, Leiden*. ביחס לנרבוני ראו: א' רביצקי, 'סתרי תורתו של מורה הנבוכים', עמ' 23-69, ובמיוחד סעיף ב' ג' הולצמן, 'ביאורו של ר' משה נרבוני למורה נבוכים לרמב"ם', דעת, 74/75 (2013), עמ' 197-236; הציטוט של נרבוני, שם בעמ' 201. ביחס לפירושו של אברבנאל ומשנתו הסודית, ראו: L. Strauss, 'On Abravanel's Philosophical Tendency and Political Teachings', *Isaac Abravanel Six Lectures*, Cambridge 1937, pp. 95-129; E. Lawee, "The Good We Accept And The Bad We Do Not": Aspects of Isaac Abravanel's Stance Toward Maimonides', *Be'erot Yitzhak: Studies in Memory of* Isadore Twersky, Cambridge, MA 2005, pp. 119-160; ראו גם: ש' רוזנברג, 'על פרשנות המקרא בספר המורה', ובמיוחד בעמ' 120-122; ד' בן זוון, נבוכים הם: מסע בביאורו של דון יצחק אברבנאל למורה הנבוכים, ירושלים תשע"ה, עמ' 343-361.

**אדם.** [1] שתוף שם אדם הוא שם אדם הראשון. כמו שבא בכתוב, שהוא נגזר מאדמה. [2] ויהיה שם המין: לא ידון רוחי באדם (בר' ו, ג); מי יודע רוח בני האדם (קה' ג, כא); ומותר האדם מן הבהמה אין (שם, יט). [3] ויהיה שם להמון, כלומר לפחותים מבלתי מיוחדים: גם בני אדם גם בני איש (תה' מט, ג). ומזה הענין השלישי: ויראו בני האלהים את בנות האדם (בר' ו, ב); אכן כאדם תמותון (תה' פב, ז).

למילה 'אדם' יש שלוש משמעויות. המשמעות הראשונה היא שמו של אדם הראשון, שנברא עפר מן האדמה (בראשית ב, ז). המשמעות השנייה של המילה 'אדם' היא הרחבה של המשמעות הראשונה. לא מדובר על אדם פרטי, בודד, אלא על כלל המין האנושי. הרמב"ם במשמעות השנייה מצטט שלושה פסוקים שבהם מופיעה המילה 'אדם', והמשמעות השנייה היא המתאימה לקריאת הפסוקים הללו. המשמעות השלישית של המילה 'אדם' מצמצמת את המשמעות השנייה. לא מדובר על כלל המין האנושי אלא מדובר על ההמון, כלומר הציבור הרחב שאיננו משכיל, פשוטי העם. גם למשמעות זו הרמב"ם מציין שלושה פסוקים שבהם מופיעה המילה 'אדם' במשמעות זו. לעומת זאת, ביחס למשמעות הראשונה של 'אדם' הרמב"ם אומר ש'אדם הראשון, כמו שבא בכתוב, שהוא נגזר מאדמה', אבל לא ציין שום פסוק התומך בכך. הסיבה לכך לכאורה פשוטה, והיא משום שאין צורך לציין פסוקים לדבר פשוט וידוע ש'אדם' בתורה הוא אדם הראשון. אבל, ייתכן גם שהרמב"ם לא הביא סימוכין מהפסוקים בגלל סיבה אחרת, שעליה ארחיב בהמשך.

כספי בפירושו 'עמודי כסף' לפרק זה כותב:

הנה ביאור זה הפרק לפי הכוונה בספרנו זה – אין צורך, כי הוא מבואר בעצמו. ואולם יש בכאן סודות. והרמיזה על ביאורם, אוצר יי' יבוא.

כלומר, כספי מסביר שלפי הפשט אין מה להוסיף על דברי הרמב"ם שהם ברורים למדי, אך מפנה את קוראיו לפירושו 'משכיות כסף' שבו הוא חושף מהסודות הכמוסים של הרמב"ם. ואכן, בפירושו במשכיות כסף הוא מרחיב את הסוד, ומצביע על כמה סודות שקשורים לאדם הראשון שבפרשת בראשית. הנה חלק מדבריו:

**והוא שם המין** – זה נסתר אחר בענין האדם הנזכר במעשה בראשית. ולכן אמר אבן עזרא: וה"א האדם יש לו סוד.

הקטע המודגש הוא ציטוט מדברי הרמב"ם (המשמעות השנייה). כספי מסביר שלכל אחד מהפירושים של המילה 'אדם' יש סוד אחר. והאדם הנזכר במעשה בראשית, מתבאר מתוך דבריו של אבן עזרא. כספי כאן לא מפרש את הסוד אך פותח את הדרך להבנת הסוד.<sup>5</sup>

ר' משה נרבוני, ממשיך את דבריו הסתומים של כספי, ובפירושו לפרק זה מסביר, כדרכו, בקיצור את כוונת הרמב"ם:

5 ראו גם: י' צייטקין, 'קטעים מהספר מזרק כסף לר"י כספי מתוך פירושו של ר' יצחק די לאטש לפרשת בראשית', דעת, 77 (תשע"ד), עמ' 104-105.

**ויהיה שם המין לא ידון רוחי באדם.** ונגלה בה"א הידיעה: והאדם ידע (בר' ד, א) – ושם העצם אינו נודע בה"א, והאל יודע.

נרבוני מפנה את תשומת הלב אל "ה"א הידיעה" שהיא המפתח להבנת הפסוק: 'והאדם ידע את חוה אשתו' – ונגלה בה"א הידיעה – רוצה לומר, שה"א הידיעה מגלה לנו מיהו האדם. הסימט: 'והאל יודע' רומזת שמדובר בסוד נסתר, שלא ניתן לדבר עליו במפורש אך יש דרך לגלותו. לקוראים שיהיו מסוגלים להגיע אל הסוד, מובטחת הפתעה.

אברבנאל בביאורו לפרק זה,<sup>6</sup> מסביר את כוונתם של כספי ונרבוני שהיא בעצם זהה. 'רומז למה שרמז גם כן הראב"ע'. הכוונה לדברי ראב"ע בפירושו הארוך לשמות (שמות ג 15):<sup>7</sup>

והדבר השלישי, שם העצם לא יהיה מבואר בה"א הדעת כאשר יבואר שם התואר, כי מן חכם יאמר: 'החכם'. והנה לא יאמר: 'האברהם', 'היצחק'... 'והאדם' הוא שם תאר, ויש לו סוד, כי הוא שם המין.

הסוד שאליו אבן עזרא רומז בעצם מפורש בדבריו אחרי המילה 'סוד'. היינו, אבן עזרא חושף את הסוד תוך כדי דיבור, והסוד הוא זה: כשכתוב בתורה 'והאדם' עם ה"א הידיעה, אין הכוונה לאדם פרטי אלא הכוונה היא למין האנושי, שרק לגביו נכון להוסיף את ה"א הידיעה, שכן בלשון העברית, לא מוסיפים לשם פרטי ה"א הידיעה, ולא אומרים: 'האברהם', 'היצחק'. ולכן הפסוק שאומר: 'והאדם ידע את חוה אשתו', לא עוסק באדם פרטי אלא במין האנושי, שאפשר להוסיף את ה"א הידיעה לשמו. גם הפסוק 'לא ידון רוחי באדם' שהרמב"ם מצטט יש בו יידוע (הבי"ת מנוקדת בקמץ), ולכן גם הוא רומז לכך שלא מדובר באדם פרטי אלא בכלל המין האנושי.

אצל ר' אברהם אבן עזרא נראה שכל סיפורי אדם הראשון לא היו ולא נבראו אלא הם משל.<sup>8</sup> אלא שבנוגע לרמב"ם במורה עדיין יש מקום להתלבט, האם הרמב"ם חשב שהיה כזה אדם ראשון פרטי רק שיש גם נמשל לסיפור או שמא לא היה אדם פרטי, וסיפורי גן עדן כלל לא עוסקים בדמות אנושית ספציפית. מצד אחד, המשמעות הראשונה של אדם מעידה לכאורה שהרמב"ם סבר שסיפורים אלו כן התרחשו במציאות. מצד שני, העובדה שהרמב"ם לא הביא שום סימוכין מהפסוקים למשמעות הראשונה לשם 'אדם' – כאדם פרטי (מו"נ ח"א, יד), בניגוד למשמעות השנייה והשלישית שבהן הובאו מספר פסוקים, עשויה לרמז שהוא חשב שהאדם ראשון כלל

6 ראו: "אברבנאל, פירוש אברבנאל על ספר מורה הנבוכים, מהדורת מ' לנדא, פראג תקצ"א-תקצ"ב, עמ' 15.

7 הציטוט מתוך הנוסח של מהדורת ח' קרייסל, ראו: חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ח' קרייסל, באר שבע תשע"ז, עמ' 279.

8 ראו בן זוון, נבוכים הם (לעיל הערה 4), עמ' 106-109; אברבנאל בפירושו לבראשית, ירושלים תשכ"ד, עמ' פה מתאר כך את פירושו של אבן עזרא: 'והדרך השני הוא שאין הספור הזה כפי פשוטו ולא היה ממנו דבר. אבל, הוא כולו צורה ורמז המשל. וזה דרך הרב המורה בפרקים מח"א ופ"ל ח"ב והוא גם כן באמת דרך הראב"ע, וזה סודו'. ובעמ' קטז: 'והנה הראב"ע עם היותו פושט טלפיו בעניין הנה דעתו באמת כפי רמזותיו... כי הכל צוריי ואין בו דבר כפי פשוטו'.

לא היה אדם פרטי, ולכן הוא נמנע מלהביא פסוקים כדי לתמוך במה שהוא חשב לאפשרות לא סבירה להבנת התורה. נמצא אפוא שהמשמעות הראשונה שהרמב"ם כתב אינה המשמעות האמיתית של הכתובים בבראשית, והיא נכתבה רק כדי לסבר את אוזנו של הציבור הרחב, המאמין בפשוטי התורה, אך אין בדברי הרמב"ם ביסוס מהכתובים לכך שאכן היה אדם ראשון. עוד אתייחס לדעת הרמב"ם בהמשך המאמר.<sup>9</sup> לאור זה תקצר הדרך לומר שיש לקרוא אחרת לא רק את סיפורי אדם הראשון אלא את כל מכלול סיפורי גן עדן. אחרי שאין להבין את 'אדם הראשון' כפשוטו, הרי שגם גן עדן אינו מתאר מקום גשמי, כפשוטו. ואם כן, מתבקשת השאלה, על מה כן מסופר בתחילת בראשית? מיהו או מה הסוד המסתתר מאחורי הדמות של 'אדם הראשון'? במה עוסק סיפור גן עדן? כדי לענות על שאלות אלו, נעיין בפרשנותו של ר' יוסף אבן כספי בכתביו.

### פירושו של ר' יוסף אבן כספי למעשה בראשית

במקומות שונים בספריו, כספי מספר שהוא כתב ספר בשם 'מזרק כסף' שאותו הוא הקדיש לביאור סודי לכל סיפורי בראשית, וספר נוסף בשם 'כפורי כסף' שדן בעניינים אזוריים. למרבה הצער, שני ספרים אלו אבדו, ואולי ישנה סיבה שדווקא הם אלו שאבדו. בכל אופן, מתוך עיון בספריו האחרים של כספי, בהסתייגות מסוימת, ייתכן שניתן לשחזר חלקים מפירושו לסוד.<sup>10</sup>

כספי היה מודע לכך שגילוי המשמעות הסודית של סיפורי בראשית, גובל בחשיפת סודות דרמטיים שאינם מתאימים לכל אדם, ועלולה לגרום ביקורת חריפה נגדו. בספרו 'מנורת כסף' העוסק בסודות התורה, הוא כותב לבנו שלמה:

דע בני שלמה, כי אני כותב לך אלו הביאורים שאסדר בזה הספר, לתקוותי בך שתצליח בלימוד ובשקידה עד שתיכנס בפרדס, כמו שנכנס אדם הראשון בגן, והשם הטוב בעיני יעשה גם לי גם לך. ואני יודע, כי רבים מן היהודים האומללים יגנו אותי על כותבי אלו הביאורים, מאשר יאמרו כי אני עובר על דברי חכמים שהחמירו בהעלמתם. וכן יאמרו בהרחיבי ביאורים מה על דברי המורה, שאני עובר על שבועתו. ואלו העניינים בדעת, על חייהם לא חסו, בהיותם

9 דבריו בח"ב, כט שהובאו בתחילת המאמר עמומים, שכן 'שכל מה שהוזכר בעניין מעשה בראשית בתורה אינו כולו כפשוטו כפי שהמון מדמה...'. הוא רומז שיש רובר נסתר, אך אינו שולל את עצם הפשט. אלא שהמשך הדברים מלמד שגם הרמב"ם סבר שלא ניתן להבין את כל סיפורי בראשית כפשוטם: 'לכן הנכון הוא שמי שהוא נטול החכמות יימנע מלהתבונן בהם בדמיון בלבד' – משמע שהוא סבור שההבנה הפשוטה היא דמיונית, אינה אמת כלל, ועדיף להימנע ממנה, ורק הבנה באמצעות החכמות היא ההבנה שאליה יש לשאוף. וראו גם בדברי אברבנאל בהערה 8 (לעיל) שהבין שלפי הרמב"ם הסיפור לא קרה כלל.

10 ראו למשל: ר' יוסף אבן כספי, מצרף לכסף, קראקא תרס"ו (הודפס מחדש ע"י ספרית מקורות, ירושלים תשנ"ל), עמ' 8: 'ודע אחר שהודעתך כי בספר "כפורי כסף" חברתי סתירות הכרחיות לפירושי הקודמים, די לי במה שאכתוב בכאן מה שהוא ברור אצלי שהוא כונת התורה, כל שכן עם מה שביארתי יותר בספר "מזרק כסף"'. ראו גם י' צייטקין, 'קטעים מהספר מזרק כסף לר"י כספי' (לעיל הערה 5), עמ' 95-121.



ריקים מזאת החכמה שהיא ידיעת סודי התורה, ועל חיי חסו? ! אוי לנפשם, כי לא יחושו אם הם כופרים... ואני ידעתי, כי אם רצחתי וירשתי עשרה זהובים ואתנם להם, כי יאמרו כי אין כמוני בכל הארץ איש תם וישר.<sup>11</sup>

יקומו אנשים שלא יאהבו את זה שכספי מוכן לגלות את סודות התורה. אלא שבעיניו של כספי, אנשים אלו הם 'יהודים אומללים', 'עניים בדעת'. הוא לא פוחד מחיצי הביקורת שלהם משום שהם אינם מחפשים את האמת, ובעיניו, הם גם צבועים, שכן, לא האמת והבנת התורה היא העומדת לנגד עיניהם, אלא שמרנות מתחסדת ומרוקנת מתוכן. הם יעדיפו עשרה זהובים על פני האמת. נמצא אפוא, שהדרך האמיתית למשכילים, היא להיכנס בפרדס החכמה באמצעות לימוד ושקידה, כמו שנכנס אדם הראשון בגן, ולהביין ללא מורא את סודות התורה, ומורה הנבוכים. אפתח בפירוש שר' יוסף אבן כספי הקדיש לסודותיו של מורה נבוכים. הפירוש נקרא 'משכיות כסף', ובפירושו למורה ח"א, ב הוא מתייחס לדמותו של 'אדם הראשון':

**אבל אמרו על אדם: משנה פניו ותשלחו (איוב יד, כ).** בזה רמז המורה על קצת הנסתר במעשה בראשית, כי האדם הנזכר שם לא היה אחד, רמוז לבד, אבל הכלל, רצוני על איזה איש שיזדמן שיהיה בתואר ההוא, כלומר, שיהיה שכל בפועל. ואחר, בעת מה, יהיה שכל בכוח.

**'האדם הנזכר שם'** – הכוונה בפרשת בראשית, **לא היה אדם אחד**, בודד, מה שאנו רגילים לשמוע על אודותיו מגן הילדים. **אבל הוא על הכלל** כלומר, זהו משל על כלל המין האנושי. **'על איזה איש שיזדמן שיהיה בתואר ההוא'** – זהו משל העוסק בכל אדם שיכול להגיע למצב של 'שכל בפועל', ובזמן אחר להיות 'שכל בכוח'.<sup>12</sup> סיפורי בראשית הם סיפור חייו של האדם החכם. מי הוא האדם החכם הזה? האם כבר היו אנשים בהיסטוריה שהסיפור מדבר עליהם? כספי מתייחס לכך בפירושו למורה נבוכים במקומות שונים, ומסביר שתאור ששת ימי בראשית הוא משל על אנשים חכמים ועל דרכם הפילוסופית והפוליטית בהנהגת האומה. אציג שני מקומות מפירושו למורה נבוכים שבהם הוא עוסק בדמות אדם הראשון, ומפענח את הסודות הכרוכים בה.

בח"א, יד במשכיות כסף הוא כותב:

11 ר' יוסף אבן כספי, מנורת כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, חלק שני, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ג, פרק ב, עמ' 76.

12 ההפניות לציטוטים של כספי הם ע"פ המהדורה של ש"ז ווערבולנר, עמודי כסף ומשכיות כסף שני פירושים על ספר המורה להרמב"ם ז"ל, פראנקפורט דמיין תר"ח. הנוסח במאמר הוא אקלקטי לפי תיקונים שעשיתי ע"פ כ"י אוסטריה, וינה 55, ס' 1332; כ"י פריס, ספריה הלאומית של צרפת, 8/700, (11578); כ"י ניו יורק 2341. ראוי לציין, שבאתר hebrewbooks המשתמעות של כספי. צילום של משכיות כסף, אך נמחקו במכוון שתי מילים המשנות את כל המשמעות של כספי. המילים שנמחקו הן: 'לא', 'אבל'. המשפט שנותר הוא: 'כי האדם הנזכר שם היה אחד רמוז לבד על הכלל'. וכך הפך המשפט המתוקן לחסר משמעות.

**שתוף אדם הוא שם אדם הראשון.** ר"ל לפי הנסתר בדעת המורה על משה רבנו, כי הוא האדם הראשון שנמצא בעולם. כטעם: וחזקת והיית לאיש (מל"א ב, ב). וכבר ביארנו זה בספר מזרק כסף.<sup>13</sup> והנה בזה רמז בכאן שעניינו שלם השכל, רמז על השכל הנפרד הנזכר ביחזקאל, באמרו עליו: דמות כמראה אדם מלמעלה (יח' א, כו).

הסוד הנסתר למשמעות הראשונה של 'אדם הראשון' שאליו כיוון הרמב"ם הוא שהאדם הראשון הוא משה רבנו, הוא האדם שלם השכל. סיפורי בראשית לא מספרים באמת את ההיסטוריה הרחוקה של האנושות אלא את סיפורו של משה רבנו החכם, וזמנו. משה הגיע לדרגה של התאחדות עם השכל הנפרד. הוא 'אדם הראשון' שנמצא בעולם, משום שהוא מימש את כל היכולת השכלית האפשרית לאדם בתקופתו. כספי ממשיך קו זה של פרשנות בפירושו לח"ב, כט:

**שכל מה שזכר במעשה בראשית בתורה, אינו כלל על פשוטו** – בזה [הפרק] כיון המורה לרמזו נסתר ממעשה בראשית, באמרו: ברא את השמים ואת הארץ, וכן: יהי אור. והכל למשל על משה רבינו, וזמנו. לא שהפשט יהיה בטל, כי איך יוכחש מציאות שמים וארץ, ואור, ומאורות וכל השאר. אבל אלו הפשטים הם הכסף והשאר הוא הזהב, ודי בזה עתה.

בתוך תיאור ימי בריאת העולם בתורה יש להבחין בקיומם של שני רבדים: כסף וזהב. הפשט שעומד במדרגת כסף, והמשל שהוא הזהב. הכסף הוא הפשט מתאר את הבריאה הפיזית הנראית לעיניים, וזהב הוא המשל עוסק במשה ותקופתו. כספי מציין שהפשט 'לא יהיה בטל', כי אנו רואים את 'מציאות שמים וארץ, אור ומאורות, וכל השאר'.<sup>14</sup>

כספי ממשיך לבאר את המשל של ימי הבריאה (שם):

ולכן, **שני המאורות רמז למשה ולאהרן, ועל זולתם חכמי ישראל. ונעשה אדם בצלמנו** הוא משה. והוא הושב בגן עדן, והוא המגורש משם בעת התעסקו בצרכי הגוף, כמו שביאר פנ"א משלישי. והוא היה מלך והוליד נח ומנוחה, והיו ימיו מאה ועשרים שנה, כי בעבור היותו בעל חומר לא עמד הרוח בו לעולם. והנה כל בני דורו נשחתו ואבדו, זולת המנוח שלו. ודי בזה עתה, כי אולי מעשה בראשית עד: ונח מצא חן בעיני יי' (בר' ו, ח) לבד. ואע"פ שבסוף זכירה זו היה השחת כל האדם, אין הזק בזה, כי מאלה תולדות יתחיל בנגלה לבד.

שני המאורות הם משה ואהרן. היום הרביעי בסדר בריאת העולם, שבו נבראו המאורות מתאר את המנהיגים החכמים שמדריכים את העם 'והיו למאורות ברקיע השמים להאיר על הארץ', הם הקובעים את סדר הזמנים של האומה. שאר הכוכבים הם חכמי ישראל האחרים, והם המאירים את הדרך עבור הציבור הרחב.

13 כאמור לעיל, זה אחד הספרים שכספי הקדיש לסודות התורה, ואבדו ממנו.

14 לגבי הפשט, קשה להכריע עד כמה כספי באמת חשב שניתן לקבל את הפשט של פסוקים הללו או שמא הוא אמר זאת רק כדי לשכך את אוזנו של הקורא המסורתי.

היום השישי, הוא היום בו האדם נברא, הוא משה רבנו – שהוא דוגמה לחכם המושלם ששכלו מגיע למצב של 'שכל בפועל'.<sup>15</sup> משה היה מלך והוא הוליד 'נח ומנוח', כלומר הנהגתו הפוליטית את האומה גרמה לחיים הרמוניים ושלווים. לעומת שאר בני דורו שאבדו ונשחתו, מכיוון שלא הייתה להם מנהיגות פוליטית נכונה של איש חכם כדוגמת משה. אדם הראשון הוא משה, הוא המלך והשליט, והוא הדמות לחיקוי עבור שאר בני האדם. סיפורו של גן עדן הוא סיפורו של משה שהושב בגן עדן, והגירוש מגן עדן הוא בשעה שמושה, החכם האידיאלי, עוסק בצרכי הגוף.<sup>16</sup> וגן עדן? נראה שגן עדן רומז למצב האידיאלי כשהחכם הוגה בחכמה, בדוגמת משה שהגיע לדרגת 'שכל בפועל', הוגה בחכמה, חיי עולם. הגירוש מגן עדן הוא המצב שבו החכם מפסיק להיות 'שכל בפועל', בשעה שהוא מתעסק בחיי שעה, בצורכי הגוף, שאז הוא 'שכל בכוח', כמו שראינו בפירושו לפרק ב.<sup>17</sup> על כך יש להוסיף את פירושו של כספי לאור שנברא ביום הראשון שנמצא במקום אחר בספריו. במצרך לכסף, פירושו לתורה הוא כותב (עמ' 8):<sup>18</sup>

ואומר בכאן, כי קודם זה נזכרו התחלות אחרות לזה המציאות, והם: ארץ, וחושך, ותהום, ורוח, ומים. אבל, בחר נותן התורה לכמה סיבות להתחיל אמירת האל ב'אור', כמו שהעירנו דוד, ואמר: פתח דברך יאיר מבין פתאים (תה' קיט, קל). וזה ענין נכבד לצורות שכתבתי ב'מזרק כסף'. והוא בכאן הוא ההפכי לחושך שקדם זכרו. כי הוא זכור אור מופלג וטהור עם היות בו אור ונר. וזה רומז לחלק העליון מן האוויר הממשש ליסוד האש.

כספי מדלג בין שתי משמעויות של אור וחושך. משמעות רוחנית ומשמעות פיזית. משל ופשט. ביום הראשון של הבריאה, הדבר הראשון שנברא בתחילה, ומתואר על ידי 'נותן התורה' הוא בריאת האור – 'אור' זה החכמה 'כמו שהעירנו דוד: פתח דברך יאיר מבין פתאים'. וזה קשור 'לצורות' כלומר לפירושים הסודיים שהלכו לאיבוד

15 להבנת המושג 'שכל בפועל', ראו: מורה נבוכים א, סח, ובתרגומו של מ' שורץ, בעמ' 175 הערה 17: א' אבן-חן, 'תורת התארים החיוביים של הרמב"ם: שכל, משכיל ומושכל, צורת העולם, סיבה פועלת, שכל נקנה, נפש הגלגל? נפש העולם?', דעת, 63 (תשס"ח), עמ' 19-45.

16 ייתכן שהשאלה לפרשנותו של כספי נמצא בבראשית רבה ו, יח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 49): 'ולמשול ביום וגו' (בר' א, יח). אמר ר' חלפאי: אם לענין המאורות והלא כבר נאמר את המאור הגדול לממשלת וגו' מה ת"ל ולמשול ביום ובלילה אלא אילו הצדיקין שהן שליטין במה שנברא להאיר ביום ובמה שנברא להאיר בלילה...'

17 ראו גם בספרו טירת כסף (ר' יוסף אבן כספי, טירת כסף, בתוך: משנה כסף, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ה, עמ' 52): 'ואמנם על ביאור זה העניין כלו, ובפרט בביאור עץ החיים וגן עדן והנמשך לענינים, חלילה לי לפתוח פה, כי חי יי' אינני מכוין לקום ממשכבי בבוקר השכם כדי לחדש שטויות ושגעונות, אבל מה שאומר בזה הוא שתזכור במה שצויתך במצוה השביעית'. ומדי המצווה השביעית? על כך הוא עונה קודם לכן (שם, עמ' 49): 'המצווה השביעית: לדעת שספורי תורתנו אמת כפשוטיהם אצל מביניהם, רצוני אצל מביני פשוטיהם, וזה כי ניתנו למשה נביא האמת מה שם ית' שחותמו אמת. אבל עם היותם כפשוטיהם יש בתוכם סודות הם נעלמות, כי אם מיחידי סגולות'. קטע זה הוא עמום ביותר, שכן 'מביניהם' של הפשוטים נראה מבינים את הפשט אחרת ממה שאחרים מבינים, ושוב חזרה השאלה למקומה. וראו גם: בן זוון, נבוכים הם (לעיל הערה 4), עמ' 129 הערה 40.

18 ראו לעיל הערה 10.

בספר 'מזרק כסף'. פתיחת התורה היא משל המתאר את הנברא הראשון ביום הראשון שהוא האור והוא השכל שהוא תכלית האדם. עם זאת, המשמעות של קריאת הפשט עודנה קיימת: 'כי הוא זיכך אויר מופלג וטהור' כספי מתייחס למשמעות הפיסית, היא הפשט של התורה. אך, המשמעות הראשונה, הסודית, הזהב, שבה הוא פותח היא שהאור מייצג את הגעת החכמה אל החכם האידיאלי: משה רבינו או לכל 'איש שיודמן שיהיה בתואר ההוא' (כאמור לעיל בפירושו לח"א, ב).<sup>19</sup> במבט רחב יותר, סיפורי בראשית משקפים את מאבקיו של משה רבינו בדורו. כך, הפסוק שמתאר את בני האלוהים שראו את בנות האדם (בראשית ו 2) והוזכר במשמעות השלישית של השם 'אדם' אצל הרמב"ם, מתפרש לפי כספי כך:

**ומזה העניין השלישי ויראו בני האלהים את בנות האדם אכן כאדם תמותון.** עשה מעט הבדל בכאן לומר **ומזה העניין וכו'** ולא ערבם יחד עם בני אדם להעירנו כי יש בכאן סוד. והענין בזה, כי אמרו: ויראו בני האלהים את בנות האדם – ענינו לפי הנסתר כמו שביארנו במזרק כסף, כי בנות האדם הם דעות פחותות ונפסדות שהיו סוברין עמנו, וכל שכן התקיפים המושלים שכל ענינם היה בקשת השררה. וכן אמרו: כאדם תמותון ענינו כאחד הפחותים, כי הפסוק הוא כן: אני אמרתי אלהים אתם וכו' אכן כאדם תמותון וכו' (תה' שם). וטעם אלהים בכאן – מלאכים, כי האנשים גדולי השכל יקראו מלאכים. וטעם כאחד השרים תפולו, כי אע"פ שתהיו גבורי ההתנשאות בהבלי העולם – תפולו כאחד השרים, כי האנשים האלהיים הרוחניים לא ימותו ולא ימותו [יפולו].<sup>20</sup>

'בנות האדם' הוא משל ל'דעות פחותות ונפסדות שהיו סוברין עמנו' – עם ישראל בתקופתו של משה רבינו. משה נלחם בדעות השגויות של עמנו באמצעים שונים שנכתבו בתורה, כדוגמת סיפורים, מצוות, ועוד טכניקות שונות, ועל ידי זה הוביל את העם מהתפיסות השגויות לתפיסות נכונות יותר. הרמב"ם שפירש את שם 'אדם' ברובד הגלוי כשם בעל שלוש משמעויות המתאימות לפשוטו של מקרא, רומז באמצעות הפסוקים שהוא משבח בפירושו לרבדים עמוקים יותר של הסיפור כמשל למשה רבינו, תקופתו, מלחמתו של משה היא מלחמת ההיגיון הגוברת על הדעות הפחותות והנפסדות.

כהדגמה לדרכי מלחמתו של משה בדעות הנפסדות, אחשוף עוד חלק של הסוד הנסתר למעשה בראשית של כספי, שדרכו אפשר להבין כיצד כספי הבין את מטרת התורה. כספי מסביר את שינויי שם ה' המופיעים בתחילת ספר בראשית כמשקפים דרגות תפיסה שונות ביחס למציאות. בפרק א – התורה משתמשת בשם 'אלהים': 'בראשית ברא אלהים' (בראשית א 1); בפרק ב – התורה משתמשת בשם הכפול 'י' אלהים': 'אלה תולדות השמים והארץ ביום עשות יי' א' ארץ ושמים' (שם ב 4);

19 רמז לכך נמצא בתלמוד במספר מקומות (שבת קא ע"ב; סוכה לט ע"א; ביצה לח ע"ב), שחכמים שונים כונו בשם 'משה': 'משה שפיר קאמרת'.

20 משכיות כסף ח"א, יד.

ובפרק ד – התורה משתמשת רק בשם 'י': 'ותאמר קניתי איש את יי' (שם ד 1). כספי מסביר זאת בספרו מנורת כסף (פרק ה, עמ' 88):<sup>21</sup>

והענין בזה, כי מרע"ה מצא כמה ספרים מחוברים בדתות שאר האומות שהיו מתחילים בבריאת העולם, כמו שזכרתי לך שנמצא עדין ברומי. והיו מייחסים הבריאה והפעולה לגלגל, כי חשבו שאין למעלה ממנו דבר. ולכן נהג עצמו כ'מצרים' – שהיו מן האמונה ההיא, עד שהיו חושבים שטלה הוא הבורא; כמו שנהג אברהם עם בני דורו, רצוני, שכל אחד אומר לבני זמנו, כמו שכתב המורה: 'צדקתם', אבל הוא הגרזן ביד החוצב בו, כלומר, אמת מה שאתם אומרים שהגלגל הוא הפועל, אבל אתם תועים במה שאתם אומרים שאין למעלה ממנו דבר, אבל יש למעלה ממנו שכל נפרד. ובפרט, כי משה הרחיב הביאור יותר מאברהם כמו שנבאר, להודיע כי אותו השכל הנפרד הם רבים. עד שנגיע לאחד המיוחד, הוא הבורא ית', כמו שנפרש עוד. וזה היה ענין מרע"ה באלו השלושה שמות שסדרן בכאן במעשה בראשית, רצוני: א-לוהים; ויי-א-לוהים; ויי. כלומר, הגלגלים; והשכלים; והאל-יתברך ויתעלה. ואע"פ שהפרשות ארוכות והפסוקים גדולים, אבל, כי בזאת הפרשה הראשונה כיוון כמו שנבאר ענין העולם השפל, כמו שסדר תחילה היסודות ואחר הצמחים, ואחר בעלי חיים וכו'.

פתיחת התורה היא גם דרך מבריקה של משה רבנו לקחת את האמונות השגויות שהיו מקובלות בתקופתו, ולהשתמש בהן כ'גרזן ביד החוצב בו', ולהביל את העם – דווקא באמצעותן – לאמונה נכונה. בדומה לספרי דתות אחרים שהיו נפוצים בתקופתו של משה, שפותחים בעניין בריאת העולם, גם משה רבנו התחיל את התורה בבריאת העולם, אלא שבניגוד לאחרים, משה תוך כדי תיאור בריאת העולם מלמד אותנו על האל, ועל כך שהוא חיצוני ומעבר לגבולותיו של העולם.<sup>22</sup>

בפרק א בבראשית השימוש הוא בשם 'אלוהים'. הפרק מתאר את יצירת היסודות, הצמחים, בעלי החיים, ואט אט התיאור מתקדם בסולם המציאות הטבעית שמתחת לגלגל. בפרק ב, השימוש בשם ה' הכפול (יי' אלהים) בא כדי להעלות דרגה את הקוראים לקראת התפיסה הנכונה והיא שיש מעבר לגלגל שכלים נפרדים, מופשטים מחומר – שנקראים: יי' אלהים. בפרק ד בבראשית, מתברר שהמקור לכל היקום, ולכל הכוחות המניעים אותו, הוא גורם יחיד, ללא ריבוי – יי'.

המחשבה שישנם חלקים בתורה שנועדו לתקן אמונות שגויות שהיו בדורו של משה, איננה המצאה של כספי, וכבר הרמב"ם במורה הסביר שמצוות שונות נולדו על רקע היסטורי, ונועדו לשדרג כלפי מעלה אמונות עתיקות ושגויות בדורו של משה,

21 מתוקן ע"פ כ"י, ראו: ר' יוסף אבן כספי, קובץ חבורי יוסף אבן כספי, כ"י מינכן 265, ספריית מדינת בווריה, מינכן (1660), דף 112ב.

22 כדעתו של אבן סינא שאליה נטה הרמב"ם ולפיה האל הוא מעל מערכת השכלים הנבדלים, בניגוד להכנתו של אבן רושד שהאל הוא השכל הנבדל האחרון, ואליה נטה ר' משה נרבוני. ראו: מו"נ, שורץ, עמ' 274 הערה 34; הולצמן, 'ביאורו של ר' משה נרבוני למורה נבוכים לרמב"ם' (לעיל הערה 4), עמ' 222-230; ד' שוורץ, 'דרכי החשיבה הפילוסופית של הרמב"ם', בתוך: הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, עמ' 413-436.

כמו איסור אכילת איבר מן החי, איסור בשר בחלב, הקרבנות, ורוב החוקים (מו"נ, שורן, ח"ג, מט עמ' 649) החידוש של כספי, שהוא משתמש בעיקרון זה שהרמב"ם לימד בנוגע למצוות מסוימות, ומיישם אותו גם ביחס לסיפורי התורה במקומות מפתיעים, כמו סיפורי בראשית.

לסיכום, כספי בעקבות הרמב"ם מפרש את סיפורי אדם הראשון וימי הבריאה כמשל. הסיפור על ששת ימי בריאת העולם וסיפורי גן עדן הוא משל מתוחכם על תקופתו של משה רבנו ונושאו הוא הגעת החכמה אל האנושות. זהו משל פוליטי-חינוכי. החכמים מאירים בחכמתם את הדרך לציבור הרחב, החל מהאדם הראשון הוא משה רבנו. זהו 'קול קורא' לאנשים החכמים שבכל הדורות להשתמש בשכלם. האור שביום הראשון הוא הברקת שכלו של האדם, המאפשרת לצאת מתהומות החושך והתוהו ובוהו של הסכלות. ביום הרביעי, שני המאורות הגדולים, משה ואהרן, מאירים את שמי המין האנושי. ביום הששי, נעשה אדם – הוא משה – דמותו של החכם האידאלי.

בנוסף, סיפורי בראשית מתארים תיאור פיזי ורוחני של העולם. התורה משתמשת בשמותיו של ה' ככלי להוראה וחינוך של ההמון לתפיסת מדעית טובה יותר של המציאות. התיאור מתחיל מנקודת המבט השגויה של אנשי דורו של משה שחשבו שהגלגל הוא מקור העולם, משם אל ההבנה שהטבע אינו המקור של היקום, קיומם של השכלים הנבדלים, ומעליהם הבורא.

התורה, אם כן, היא ספר שמותאם הן להמון והן לחכמים, ולכל קבוצה מסרים שונים. לחכמים, המשל והנמשל הם האתגר והחידוש, ואילו להמון – הסיפורים, ששותלים בתודעת ההמון ידיעות נכונות כדרך אגב, החיצוניות של המשל הוא המטרה. במארג זה, משתלבים סיפורי בראשית ועוד משלים שונים. אך, סיפורי בראשית הם רק קצה הקרחון, התורה היא ספר חינוכי – עשיר במתודות שונות: משלים, סיפורים ומצוות – שמטרתן לתקן את האמונות השגויות הנפוצות בקרב ההמון, בכל דרך מוצלחת שתסייע לכך. משה כתב את ספרו בהתאם לשגיאות שהיו נפוצות בדורו, אם כי, חלק מהשגיאות ממשיכות להתקיים גם בדורות מאוחרים יותר, מה שהופך את התורה לרלוונטית גם לדורות מאוחרים.

### פירושו של ר' משה נרבוני למעשה בראשית

חלקים רבים מפירושו של ר' משה נרבוני למורה נבוכים כתובים בשפת סתר, סוג של חידות היגיון משובחות, שעל הקוראים לפצח (כמו בדבריו הקצרים והחידתיים, שהובאו לעיל בעמוד 4). נרבוני קרא את מורה נבוכים עם כלי ניתוח ספרותיים. לפיו, פרשן המורה לא יכול לבוא עם הנחות מוקדמות מה דעת המורה, ובמקומות שדעת הרמב"ם אינה מובנת, עליו לדלות מתוך מורה נבוכים את הפירוש, ולא להסתמך על הנחות חיצוניות.<sup>23</sup>

23 ראו דוגמה לפירושו לעיל ביחס לדמותו של אדם הראשון, במו"נ ח"א, יד. במידה מסוימת, הגישה הפרשנית של נרבוני לרמב"ם דומה לגישתו הפרשנית של רשב"ם על התורה, בניגוד לפירוש רש"י זקנו. על היחס בין שני הפרשנים הללו, ראו: א' טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום: עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת-גן תשס"ג. עוד על דרכו של נרבוני בביאור

בתוך פירושו לסוד מעשה בראשית נרבוני מעיר הערה חשובה להבנת כוונת הרמב"ם בנוגע לסיפורי בראשית:

אמר משה, למה שראיתי כי החכמים המעיינים יבינו זה על חלוף מה שרצהו הרב ז"ל. וגם בדברי הרב ז"ל כמעט יראה במ סתירה או חילוף, ראיתי להזכירך בקיצור מה שהתבאר בזה העניין **בספר אותות השמים** אשר רמז עליו הרב ז"ל. ואחר, אודיעך מה שפרשוהו בו, ומה שאבין בו.<sup>24</sup>

הרמב"ם כבר רמז (מו"נ ב, ל) שהמפתח להבנת סיפורי בראשית בתורה הוא ספרו של אריסטו – אותות השמים, המטאורולוגיקה. ספר כה חשוב, שר' שמואל אבן תיבון מצא לנכון לתרגמו לעברית.<sup>25</sup> אם רק תדע לקרוא נכון את הרמזים בתורה, תבין שתיאור העולם המתואר בפרק א בספר בראשית, תואם לתיאור העולם של אריסטו בספרו ה'מטאורולוגיקה'. תיאור זה מציג את העולם כקדמון ולא כנברא יש מאין, ואת התהליכים הטבעיים שהתרחשו בעולם מהמצב הגולמי שבו עד למצבו הנוכחי.<sup>26</sup> נרבוני ממשיך את דרכו של ר' שמואל אבן תבון, המתרגם של מורה נבוכים. בנספח, בפירוש המלות הזרות בערך חכמת הטבע, כותב ר' שמואל אבן תיבון:<sup>27</sup>

**חכמת הטבע.** אמר הגאון רבנו זצ"ל שהיא מה שקראו רבותינו ז"ל: **'מעשה בראשית'**, רוצה לומר בזה **שהסודות במעשה בראשית הם כללים וראשי פרקים מחכמת הטבע.** והיא חכמה תעניין בענייני כל מה שיש בו טבע ינהיגנו. כלומר, הגשמים כולם עליונים ותחתונים ובכל מקריהם. **ואמתת ספרי החכמה הזאת הם הספרים הנמצאים לאריסטוט' בה:** הראשון, ספר השמע הטבעי... והשני, ספר השמים והעולם... והרביעי, ספר אותות השמים... והתשיעי, ספר החוש והמוחש... ואני איני רואה בפרשת בראשית ראשי פרקים רק **במעט מזער** ממה

מורה נבוכים, ראו הולצמן, 'ביאורו של ר' משה נרבוני למורה נבוכים לרמב"ם', עמ' 206-221. וראו גם: ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית, פרקים בתורת האדם של הרמב"ם, ירושלים תשמ"ז, במיוחד בחלק השלישי, עמ' 171-264.

נרבוני על מו"נ ח"ב, ל. 24

למהדורת הספר, ראו: R. Fontaine, *Otot ha-Shamayim: Samuel Ibn Tibbon's Hebrew Version of Aristotle's Meteorology*, Leiden 1995. 25

בנקודה זו כבר הרחיבו חוקרים שונים בביאור דעת הרמב"ם, ותפיסתו את התורה כדת פילוסופית. ראו לדוגמה: ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפור בראשית העולם, ירושלים תשל"ח; א' רביצקי, 'ספר המטאורולוגיקה לאריסטו, ודרכי הפרשנות המיימונית למעשה בראשית', ספר היובל לשלמה פינס, חלק ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ט), ירושלים תשנ"ן, עמ' 225-250; פרנקל, 'מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון' (לעיל הערה 1); ג' פרוידנטל, 'יקוו המים, קו פרשת המים בין התורה לחכמה במאה ה"ג: שמואל אבן תיבון, יעקב בן ששת ומנחם המאירי', דעת, 74-75, (תשע"ג), עמ' 267-298. וראו לאחרונה: D. Lemler, 'Création du monde et arts d'écrire dans la philosophie juive médiévale (Xe-XVe siècles)', Thèse de doctorat de Philosophie, école doctorale de Ecole pratique des hautes études, 2015. 26

ראו: פירוש המלים הזרות לר' שמואל ב"ר יהודה אבן-תיבון, במהדורת יהודה אבן-שמואל למורה נבוכים, ירושלים תשמ"ב. 27

שבאלו הספרים, אינו חלק ממאה ולא ממאתים. וזה נמשך אחר דעתו בפירוש הפרשה הראשונה, ובכונת התורה בכתוב בה.

תחום הידע הסודי הנקרא 'מעשה בראשית' שבתורה הם בעצם 'כללים וראשי פרקים מחכמת הטבע' של אריסטו. מי שרוצה באמת להבין את סודות התורה ב'מעשה בראשית' צריך ללמוד פילוסופיה ומדע, התורה היא רק 'מעט מזער' מידע מדעי מקיף יותר, אולי מאית ואולי עוד פחות, והיא נועדה לתת בקיצור וברמז, את הכללים וראשי הפרקים לציבור הרחב. זהו פרק א בבראשית. לפי רבי שמואל אבן תבון גוף הידע המדעי נמצא בתחומי המדע והפיזיקה מחוץ לתורה, והתורה היא ספר שבא לתאר את ממצאי המדע, בלשון ציורית, סיפורית ודמיונית עבור ההמון הרחב. תפיסה זו של התורה גררה אחריה ביקורת רבה.<sup>28</sup>

כדי להעמיק בהבנת הנמשל של סיפורי גן עדן, יש לחזור אל דברי הרמב"ם. הרמב"ם התייחס במרומו לכך בפרקים שונים במהלך מורה נבוכים, ובמרוכז נתן סדרת רמזים להבנת סודות הגן בשני פרקים בחלק השני של מורה נבוכים (פרקים כט-ל). נתמקד בדבריו החל מהמילים 'וזכר שזה כולו':

וממה שצריך שתבוננהו מאד, וזכרו בריאת אדם בששת ימי בראשית. אמר: זכר ונקבה ברא אותם, וחתם הבריה כולה ואמר: ויכלו השמים והארץ וכל צבאם. **ופתח פתח אחר** לבריאת חוה מאדם, וזכר עץ החיים ועץ הדעת ודבר הנחש והעניין ההוא, וזכר שזה כולו היה אחר שהושם אדם בגן עדן... שעד עתה לא היה טבע נח... ומזה אומרם: אדם וחוה נבראו כאחד מתאחדים גב לגב, ושהוא נחלק ולקח חציו, והוא חוה והובא אליו, ואמר: אחת מצלעותי – רוצה בו אחד מחלקיו.<sup>29</sup>

דברי הרמב"ם חידתיים ולא מובנים. ר' משה נרבוני מפצח את סודו של הרמב"ם, ומפרש את הרמזים של המורה, בעקבות אביו שהעמיק בהבנת הסוד עוד בימי נעוריו של ר' משה נרבוני. הנה חלק קטן מפירושו:

... ואדוני אבי ע"ה הוא אשר העמיק על זה בימי נעורתי בקראי לפניו הספר הזה מתענג בהבנתו, והוא סוד ששת ימי בראשית. **וממה שצריך שתדעו... ובאורו** **ז"ל בזה שעד עתה לא היה טבעו נח**, כי הוא ביאור אמיתתם: **האדם ומשיגיו**. והבן זה. **אדם וחוה נבראו כאחד**, כי חוה משכן לאדם. **ומתאחדים גב לגב** כי הפנים מקבילים: זה פונה למעלה וזה פונה למטה. **ושהוא נחלק** זה רוחני וזה

28 ראו: פרנקל, 'מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון', עמ' 553-554; ק' פרנקל, 'עיון מחדש בייחוסם של שני אוספי הערות על מורה הנבוכים ושל פירוש למעשה בראשית לשמואל אבן תיבון: עם נספח הכולל קטע מהפירוש', עלי ספר, כ (תשס"ט), עמ' 57-80. וכן ראו באגרת ההתקפה נגד המורה, ששלח ר' הלל מוורונה לר' זרחיה בן שאלתיאל חן שבה הוא מתפלא שאלו סודות התורה: 'ויותר אני נפלא על שעשאם סודות הואיל והתבאר בספר אותות השמים. והנה ידוע אצל כל התלמידים כי ד' המאמרות אשר לספר אותות השמים, אין בהם שום סוד אלהי?!' (בתוך: אוצר נחמד, י' בלומנענפעלד, כרך ב, וויען תרי"ז, עמ' 133).

29 מו"נ ח"ב, ל.



גשמי. ולקח חציו והוא חוה והובא אליו, כי כשהוכן החומר חלה הצורה, כי הצורה תמידית ההשפעה מאת האל, ולכן הובאה היא אליו, ולא הוא אליה.<sup>30</sup>

בלשון נרבוני, סיפור גן עדן הוא: 'ביאור אמיתתם – האדם ומשיגיו'. כלומר, זהו משל כללי על בני האדם, התכלית האנושית, והדרך להגיע אליה. האדם וחווה הם משל על החומר והצורה שבאדם ויחסי הגומלין ביניהם. חוה מובאת לאדם, כלומר, הצורה – המהות היא זו שמגיעה אל האדם.<sup>31</sup> בדרך לשלמות צריך להתמודד עם הנחש, הרצון, התאוה, הדמיון, המשיכה המינית ושאר הכוחות שבאדם, שגם הם חלק מסיפור גן עדן הססגוני שבו עץ הדעת, ועץ החיים, הנהרות, כתנות העור, הכרובים, להט החרב, ועלה התאנה, ועוד.<sup>32</sup>

מכיוון שסיפור גן עדן מכיל פרטים רבים שקצרה היריעה כאן מלהתייחס אליהם, אתייחס רק לשאלה מה המסר העולה מסוף הסיפור? מה נשאר לאדם אחרי הגירוש מגן עדן, במיוחד עם שומרי הסף שהם 'הכרובים', ולהט החרב המתהפכת? נרבוני מתייחס לכך בהמשך הפירוש (שם):

והנה תוכל לדעת, כי אחר שאכל אבינו הראשון מעץ הדעת גורש מגן עדן, והונחו לו שומרים מעץ החיים, כי רחוק הוא לנהנה באכילת עץ הדעת שישוב וישלח ידו לקחת גם מעץ החיים, כי ימצא מכים ופוצעים מהצלחה הנצחית. זה כמו שחשב החכם ר' אברהם אבן עזרא. ואם רבינו משה לא יחשוב שבאו למניעה, כי דעתו, באור להט החרב המתהפכת שנאמר על השגת הנביאים כמו שקדם, ויהיה אומרו לשמור את דרך עץ החיים, כאמרו: ושמרו דרך יי', לשמור מזוונות פתחי. ויהיה אומרו: ועתה פן ישלח ידו, כאילו אמר: מי יתן ויצא מה שבכח, כי עדיין נשאר יכולת לשלוח ידו ולקח גם מעץ החיים, ואכל וחי לעולם, כו'.

משמעות הגירוש מגן עדן נתונה במחלוקת. לפי ר' אברהם אבן עזרא, הגירוש מלמד על גבולות ההשגה האנושית. לא ניתן להגיע לאמת באופן מושלם 'כי ימצא מכים ופוצעים מהצלחה הנצחית'. המכים והפוצעים מופיעים לאחר שאדם אכל מעץ הדעת, ובעצם אלו הם כוחותיו הנפשיים של האדם שמפריעים לו ומרחיקים אותו מהשלמות.<sup>33</sup> ואילו לדעת רבנו משה, הרמב"ם, זהו מסר מעודד לאדם. יש אפשרות

30 נרבוני, מו"נ, ח"ב, ל מתוקן ע"פ כ"י.

31 פרשנות זו של אדם וחווה כחומר וצורה, היוותה בסיס לפולמוס נגד מורה הנבוכים, החרמותו, והחרמת ממשיכי דרכו בפרשנות זו, כמו ר' לוי בן אברהם. על פירושו לעניין זה ראו: לוי חן לר' לוי בן אברהם, מעשה בראשית, מהדורת ח' קרייסל, ירושלים תשס"ד, עמ' 54-68. על הפולמוס ראו שם, עמ' 3 הערה 2.

32 העמיקה הרחיבה בביאור סיפורי גן עדן לפי דרכו של נרבוני, שרה קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית (לעיל הערה 23). לעומת זאת, לפי דרכו של כספי ההעמקה וההרחבה בסיפורי גן עדן יש לה משמעות אחרת, וראו גם בהערה 17, וזאת משום שהמשל הוא פוליטי-חינוכי, כאמור.

33 עוד על דעתו של אבן עזרא, ראו: פירושו של ראב"ע לבראשית ג 21 (שיטה אחרת) ובפירושו לבראשית ג 23-24; ד' שוורץ, 'על תרומתו של דוד קויפמן לחקר הפילוסופיה היהודית בימי-הביניים', מדעי היהדות, 36 (תשנ"ו), עמ' 163-173; 'כהן, הגותו הפילוסופית של ר' אברהם

לחזור לתוך גן עדן. האדם מצווה לשמור את דרך עץ החיים – כלומר, להשתמש בשכלו ולחפש את האמת, ואפשר שהוא ימצאנה, גם בעולם שטוף תאוות ודמיונות, לו יהי, והלוואי וישלח ידו לעץ החיים.<sup>34</sup>

'להט החרב המתהפכת' היא השגה שכלית נמוכה של השלמים, והאדם יכול לשאוף להשיגה. הרמב"ם בפתחת המורה תיאר את מדרגות האנשים השלמים, שמנסים להבין את 'הסודות העצומות ההם'. הדרגה הנמוכה ביותר היא (מו"נ, פתיחה): 'אבל יציץ ויעלם כאילו הוא להט החרב המתהפכת' – החרב המתהפכת איננה רק שיבוץ לשוני לתפארת המליצה מפרשת בראשית, והיא גם לא מהווה מעצור על האדם אלא הארה, ולהט, דרגת השגה משמעותית. ומכאן נובעת קריאה לאדם לחפש אחרי האמת, גם אם הוא יישאר רק בדרגה הנמוכה של מבקשי האמת.

לא רק ר' שמואל אבן תיבון ור' משה נרבוני פירשו כך. היו עוד ראשונים רבים בעיקר מהחוג הפרובנסאלי שהלכו בכיוון זה, וביניהם אחד מענקי העולם, רבן של המשכילים, ר' לוי בן אברהם, שבאנציקלופדיה עתירת הממדים שלו, 'לוית חן', הקדיש חלק להבנת סיפורי בראשית בשם 'מעשה בראשית', וכל הרוצה להעמיק ולהרחיב בסוד מעשה בראשית לפי הקריאה הפילוסופית של חכמי ימי הביניים הללו – מוזמן לעיין שם באריכות, ובהקדמתו של פרופ' חיים קרייסל.<sup>35</sup>

נמצא אפוא, שלפי רבי שמואל אבן תבון ונרבוני התורה היא ספר מתוחכם ביותר המיועד בעיקר להמון העם, המכיל רובד עמוק יותר לחכמים. הפרשנות הסודית של התורה היא המסקנות הערכניות של המדע האריסטוטלי. בעיני קורא מודרני, זה די מאכזב, אנכרוניסטי, שהתורה משקפת תובנות מדעיות עתיקות שמקומן

אבן עזרא, ראשון לציון תשנ"ו; ד' שוורץ, 'לדרכי הפרשנות הפילוסופית על פירושי ר' אברהם אבן עזרא', עלי ספר, יח (1996), עמ' 71-114.

למסקנה דומה, ש'פן ישלח ידו' – הכוונה שצריך האדם לשלוח את ידו אל עץ החיים, ראו: ד' הרוי, 'פירוש הרמב"ם לבראשית ג כב', דעת, 12 (תשמ"ד), עמ' 18-21. הוא אומר שגם כספי בספר הסוד מסביר גם כך, שעל האדם לשלוח ידו אל עץ החיים (ר' יוסף אבן כספי, משנה כסף, א, מהדורת י' לאטס, פרעסבורג תרס"ה, עמ' 51-53), וראו גם צייטקין, 'קטעים מהספר מזרק כסף לר"י כספי' (לעיל הערה 5), עמ' 118, שמצטט מספרו של ר' יצחק די לאטש שציטט את כספי כך: 'אמנם כונת זה הספור אינו כמו שיחשבו רבים מן המפרשים כאלו פחד השם שיקח האדם מעץ החיים ואכל וחי לעולם. חלילה חלילה שימנע השם לאדם אף לאחר חטאו לקחת מעץ החיים... לכן זה הספור סובל שני פירושים... ויתכן שיפורש והוא הנכון אצלי... אבל רמז אל ענין האדם בעת חטאו... ועתה בו אפשרות אחר והוא שאפשר שישלח ידו ויקח גם מעץ החיים'. כך גם נראה בפירושו של נרבוני להקדמת המורה, כשהוא מזכיר את להט החרב המתהפכת (דף ב ע"א), וכן בבאורו של אברבנאל למו"נ ח"א, ב לקראת סופו, ובפירושו לבראשית פרק ג, עמ' קיא, ירושלים תשכ"ד. ראו גם: י' לוברבוים, 'כאלו החכמים והיודעים נמשכים אחר הענין הזה ברצון האלוהי': על תפיסת המשל ב"מורה הנבוכים", תרביץ, עא (2001), עמ' 98-105. במחקר המודרני של מו"נ נראה שיש להבין אחרת את המסר העולה מהמשל, ראו לדוגמה: S. Pines, 'Abul Barkat Poetics and Metaphysics', *Scripta Hierosolymitana*, 4 (1960), pp. 120-198; S. Pines, 'The Limitation of Human Knowledge According to al-Farabi, Ibn Bajja and Maimonides', in: *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, Cambridge, MA 1979, pp. 82-109; J. Stern, *The Matter and Form of Maimonides' Guide*, Cambridge, MA 2013, pp. 97-249.

ראו: לוית חן (לעיל הערה 31), עמ' 30-3.

בשיעורי ההיסטוריה של הפילוסופיה, תובנות שאבד עליהן הכלת. אמנם, למי שירצה בכל זאת לאחוז בדרכו של נרבוני, ולשדרג אותה, הרי שיש כאן 'קול קורא' עבור האדם בן-זמננו, והיו כמה חכמים שכמו שמעו את הקול בשנים האחרונות, ואחרי שלמדו פיזיקה מודרנית באוניברסיטה, חיברו ספרים, ועשו מאמץ פרשני להתאים בין המסקנות של המדע לבין הכתובים בספר בראשית.

לעומת זאת, כאמור, לפי כספי מטרת המשל היא לא להעביר את גופי הידע של אריסטו, לא את תורת היווצרות העולם ולא את תורת הנפש האריסטוטלית. התורה אינה ספר מדע. מרכז הכובד של התורה היא היותה ספר פוליטי-חינוכי. היא לא עוסקת בהיסטוריה הרחוקה של העולם, אלא היא מספרת על מסעו של החכם, משה שהיה שכל בפועל, ומאבקיו להפוך את החכמה לנחלת כלל האומה. התורה באה להדריך את העם אל עבר האמת וההשכלה, ובמסגרת זו התורה גם באה לתקן דעות שגויות שרווחו בדורו של משה, רומזת על דעות נכונות (שחלקן קשורות במדע), בדרכים מגוונות: סיפורים, מצוות, ומשלים. אך אין מטרתה להחליף בקיצור את ספרי המדע בלשון פופולרית להמון. לכן גם לא מוטלת על הקורא האידיאלי המשימה לפרש את התורה כך שתתאים עם המדע המעודכן בימיו. התורה מעולם לא התיימרה להיות ספר מדעי.

המשותף לכספי ונרבוני הוא הכבוד לחכמה שבמסורת. דברי התורה וחז"ל משקפים חכמה גדולה, מדעית ואותנטית כלפי החיים, ויש לחפש את האמת הנסתרת, ולא להסתפק ברובד הגלוי. השאלה המתבקשת לפי שניהם היא מה הגבול. איפה עוצרים? מתי נגמר המשל? איך הם מסבירים את חטאו של אדם הראשון? מי הם קין והבל? נוח? סיפור המבול? אברהם אבינו? עקידת יצחק, מתן תורה וכו'... – אסתפק באמירה שיש כאן עוד כר נרחב להעמיק בו בסודות התורה בדעתו של הרמב"ם לאורם של שני החכמים האלו, כספי ונרבוני.<sup>36</sup>

### סיפורי בראשית לפי אברבנאל

ר' יצחק אברבנאל, בפירושו למורה נבוכים גם הוא מעלה את השאלה כיצד יש לקרוא את סיפורי בראשית, האם מדובר במשל או באלגוריה, ואם כן, מה הגבול של החלק שהוא אלגורי? אברבנאל מתנגד בתוקף לפירושים הסודיים של כספי ונרבוני, ומנמק את התנגדותו:

כי אם נחשוב שכל מעשה בראשית הוא אצלו משל... ולא יהיה אם כן אמתתו החדוש, וכדי בזיון וקצף? ! עד שמפני זה, פירש הכספי בפרק כט חלק שני... הוא משל על משה ואהרן, ושאר הדברים כלם, נטה אותם אותו מפרש לצד

36 לגבי כספי, נראה כי קיימת סתירה בדעתו, שכן במשכיות כסף הוא אומר שרק מפרשת נוח יתחיל בנגלה (לעיל בעמ' 5), ואילו במצרך לכסף (לעיל בעמ' 6) נראה שלדעתו כבר ביום הראשון יש רובד של פשט בקריאת התורה, אם כי ייתכן שהוא אומר זאת רק כדי להשביע את אוזנו של הקורא המסורתי. ראו גם: הרוי, 'פירוש הרמב"ם לבראשית ג כב' (לעיל הערה 34). מצד שני, במעקב אחרי פירושם נראה ששני פרשנים אלו קראו עניינים שונים בתורה כמשל, אפילו כשמדובר בפרשיות העומדות בבסיס האמונה הדתית, החל מעקידת יצחק, מעמד הר סיני ועוד פרשיות בתורה. ראו גם: בן זון, נבוכים הם (לעיל הערה 4), עמ' 96 הערה 47.

מינות. עפרא בפומיה !!! לבי לרב המורה יצעק, איך השתדל להועיל, והנה קמו בני בליעל, עבדים מתפרצים באדוניהם, והשיאו את דבריו לאמר נלכה נעבדה אלהים אחרים ! ונפשו על זה תאכל באשר הוא שם,<sup>37</sup> כי לא כוון אליו ולא עלה על לבו.<sup>38</sup>

ברגע שניתנה החירות הפרשנית – היא עלולה לפרוץ כל גבול, דבר שעשויות להיות לו השלכות דרמטיות על העולם הדתי, החל בשאלת בריאת העולם, בהבנת פרשיות שונות בתורה, בתפיסת המצוות, ועוד. אברבנאל סבור שהמסורת הדתית המאמינה בחידוש העולם ובניסים היא המסורת המחייבת גם את הרמב"ם.<sup>39</sup> הרמב"ם השתדל להועיל. לא כן הפרשנים שלו – בני הבליעל. אברבנאל מאשים את פרשניו הרדיקליים של הרמב"ם, כספי ונרבנוני, במינות. הם מסיתים ומדיחים בשם הרמב"ם 'נלכה נעבדה אלהים אחרים' – אלוהי אריסטו המרוחק והלא פעיל, ולא אלוהי אברהם יצחק ויעקב, הפעיל ובעל הרצון (ראו גם מו"נ ב, כב, כז).

מניין לאברבנאל שהם שוגים בפרשנות הרמב"ם ו'לא כיוון אליו ולא עלה על לבו'? אברבנאל מבסס את דעתו על מספר עדים. אציין שני עדים מרכזיים שאברבנאל השתמש בהם. בגלל אריכות הדברים, אכתוב תמצות שלהם.

העד הראשון, הרמב"ם עצמו – לא נראה שהלך עם הסודות הללו כמו פרשניו, וזה מכמה סיבות כפי שאפרט. העד השני, הפסוקים – גם המקרא לא מסתדר עם ההסתרה שמולבשת עליו.

לגבי העד הראשון, קשה לייחס לרמב"ם את הסוד הזה במעשה בראשית לסיבות הבאות:

א. המסורת. התפיסה שלפיה פרק א בבראשית הוא לא תיאור בריאת עולם, איננה מקובלת משום שהיא מסייעת לקבלת הדעה האריסטוטלית שהעולם קדמון ולא נברא ע"י הקב"ה, דבר שהוא בלשונו של אברבנאל 'כדי ביזיון וקצף' – סותר את המסורת היהודית. קשה לייחס לרמב"ם עמדה מנוגדת למסורת המאמינה בחידוש העולם.

ב. הצהרות הרמב"ם הפזורות במורה. הרמב"ם הקדיש פרקים רבים לדיון בשאלת הבריאה, וחזר מספר פעמים על דעתו, שלפיה אומנם לא ניתן להכריע באופן מדעי אם העולם קדמון או נברא, אלא שהוא מעדיף את המסורת שהעולם נברא, גם אם אין הוכחות חותכות לכך (ראו למשל מו"נ ב, כה, כז, ועוד), מדוע לא להאמין להצהרותיו של הרמב"ם?

ג. דבריו המפורשים של הרמב"ם לפני גילוי הסודות. הרמב"ם חושף בפרק ל מהחלק השני של מורה נבוכים את הנמשל לסיפורי בראשית, אך קודם לכן, לפני גילוי הסודות בסוף פרק כט הוא כותב: 'ובביאור אמרו (בר"ר ט, א, 67): "מתחלת הספר ועד כאן: 'כבוד אלהים הסתר דבר'" (מש' כה, ב), ואמרו זה אחר שזכר מה שברא ביום הששי'.

37 ייתכן שיש כאן עקיצה מרומזת ביחס לרמב"ם ושאלת הישארות הנפש, ראו: מו"נ א, מא, סח, ע, עד. מו"נ, שורץ, עמ' 233 הערה 49.

38 אברבנאל, ח"א, ז.

39 ישנו דמיון מסוים לגישתו של המאירי, ראו: פרוידנטל, 'יקו המים' (לעיל הערה 26). אם כי, לגבי הניסים יש שוני משמעותי, ראו דברי אברבנאל במפעלות אלוהים, מאמר י.

הרמב"ם מבדיל בין 'הסתר דבר' ובין 'חקור דבר'. מתחילת הספר, היינו, כל פרק א בבראשית, ששת ימי בראשית הם 'הסתר דבר' – אין לחקור בהם, ויש לקבל אותם כפשוטם. לעומת זאת, פרק ב, שהוא אחרי היום הששי, העוסק בגן עדן – הוא 'חקור דבר' – היינו משל, שאותו חייבים לפענח.

ד. דבריו המפורשים של הרמב"ם בפרק ל' תוך כדי גילוי הסודות. הרמב"ם עצמו, שדבריו צוטטו לעיל (בעמוד 14), מבדיל בין פרק א לפרק ב של בראשית (מו"נ ב, ל):

וממה שצריך שתבוננהו מאד, זוכרו בריאת אדם בששת ימי בראשית. אמר: זכר ונקבה ברא אותם (בר' א, כז). וחתם הבריאה כולה, ואמר: ויכולו השמים והארץ וכל צבאם (שם ב, א). ופתח פתח אחר לבריאת חוה מאדם.

במילים 'ופתח פתח אחר' הרמב"ם מבדיל בין פרק א לפרק ב. לפי אברבנאל, ההבדל הוא שפרק ב הוא משל, ופרק א כפשוטו.<sup>40</sup>

ה. הרמיזות של הרמב"ם בפרק ל'. הרמיזות של הרמב"ם במהלך הפרק שמדובר במשל מתמקדות בעיקר בפרק ב של בראשית.

ו. סתירה במו"נ ביחס לאדם הראשון. כאמור, ייתכן שהרמב"ם רמז (בח"א, יד, ראו בעמ' 2) לכך שלא היה אדם ראשון, אך בפרק נ בחלק השלישי נראה מלשונו של הרמב"ם שהוא הניח בפשטות שהיה אדם בודד ראשון:

ואני אסיר לך הספק, כאשר היתה פינת התורה שהעולם מחודש ואשר נברא תחלה היה איש ממין האדם והוא אדם הראשון. ולא היה באורך הזמן אשר מאדם עד משה רבינו רק אלפים וחמש מאות שנה בקרוב.

הרמב"ם מדבר על 'איש ממין האדם והוא אדם הראשון', משמע זהו אדם פרטי. אמנם, ביחס להוכחה האחרונה ניתן לטעון שזו אחת מהסתירות שהרמב"ם הצהיר עליהן בהקדמתו למורה. מה גם שבתוך כדי דיבור ייתכן שהרמב"ם סותר את היותו של אדם ראשון איש פרטי.<sup>41</sup>

40 אברבנאל מסיים בביאורו למו"נ א, ז: 'ולא ראיתי לאחד מהמפרשים יפרש דבר בלשון הזה, ועברו עליו כעברם על שיר מהשירים'.

41 כך כתב כספי בפירושו לפרק זה: 'ולא היו באורך הזמן. כי זה זמן קצר להחלק ולהתפזר אומות גדולות כאלה ובמקומות רחוקות כאלו אם היו מתחילת זה הזמן הקצר בני איש אחד'. כלומר, הרמב"ם סתר בכוונה את עצמו תוך כדי דיבור כדי לומר שלא היה אדם ראשון בודד, כי אחרת לא ניתן להסביר את הריבוי העצום של בני האדם תוך 2500 שנה בלבד. אלא אם נניח שהיו הרבה אנשים בתחלה. ולכן יש להבין סיפור זה כמשל. אגב, אברבנאל עצמו משתמש בטענה דומה בביאורו למורה א, ז כדי להראות שלא ייתכן שסיפורי גן עדן קרו בפועל אלא כמשל לפי הרמב"ם, מפני שאין זה סביר שכל המתואר בפרקים ב-ד של התורה אירעו ביום אחד: 'ומה שאמר (רמב"ם מו"נ ב, ל): "שזכרו החכמים שזה כלו היה ביום הששי", הוא להעיר שחכמים ז"ל אמרו זה על צד המשל, כי לא היה אפשר שיהיה זה כלו ביום הששי, אם לא שהוא דבר מושכל ומחשבי. ולהחזיק דעתו, אמר (שם) שאחר היום הששי לא היה דבר מתחדש, ואם כן היה בלתי

העד השני של אברבנאל הוא הפסוקים שבמקרא: 'טבע הכתובים ימאנו זה הסוד', דהיינו, הפסוקים לא סובלים את המשא הפילוסופי שמעמיסים עליהם, במיוחד כשיורדים לפרטים הקטנים של סיפורי בראשית.<sup>42</sup> המחלוקת היא ביחס לפרק א בבראשית – לפי אברבנאל יש להבין את התורה כפשוטה ויש כאן סיפור בריאה של היקום בשישה ימים, ולדעתו, גם הרמב"ם חשב כך. ואילו כספי ונרבוני סבורים שאף לדעת הרמב"ם פשט אין כאן, ובריאה אין כאן – רק משל לדברים אחרים.

ביחס לפרק ב וסיפורי גן עדן, ניתן להצביע על שינוי בתפיסותיו של אברבנאל לאורך השנים. בתחילה הוא סבר שפרק ב הוא רק משל, כדעת הרמב"ם כפי שהוא הבינה. בכתביו המאוחרים יותר, אברבנאל סוטה מדעת הרמב"ם ומאמץ את העמדה שלפיה פרק ב הוא משל, אבל מה שכן ניתן להבינו כפשט, יש להבינו כפשט, ולכן חלק מהסיפור יש להבין גם כפשוטו. ומכאן, שהיה גן עדן פיזי עם נהרות ועצים, אלא שיש לסיפור זה גם רובד משלי. וכך אומר אברבנאל:

ואשר **אאמינהו אני** בדבר הזה הוא הרכבת שני הדרכים והתאחדותם: נ"ל שהפרשה הזאת ראוי שתפורש כלה כפי פשוטה והנגלה ממנה, וג"כ לפרשה על דרך הנסתר וכפי הרמז והצורה או הסימן. כי רחוק ממני הדבר מאד,<sup>43</sup> לשום ספק בשום דבר ממה שיגידו פשוטי הכתובים שכן היה וקרה. ואם בסלם יעקב וחיות יחזקאל נטינו מדרך הפשט, יש מקום לזה, לפי שהכתוב לא העיד שהיה הסלם בפועל אלא שראה אותו יעקב בחלומו. וכן חיות יחזקאל ביאר הכתוב שראה אותם במראות אה"ם. אבל, במה שהתורה העידה על מציאותו, לא בחלום ולא במראה, כי אם בסיפור פשוט, עדות ה' נאמנה שכן היה או נעשה, ואין לנו לומר שלא היה ולא נברא אלא למשל היה, כי יהיה זה הכחשת הכתובים והכזבתם. **על כן אמרתי, דרך המלך נלך לא נטה ימין ושמאל מפשט הכתובים להצדיקם ולאמתם.** אך אמנם באמת שמלבד הפשט ההוא, הנה נכתב אותו ספור בתורה ללמדנו בו עוד חכמה ודעת ויראת ה'.<sup>44</sup>

הדגשתי את המילים שמצביעות על כך שזו דעתו האישית של אברבנאל להבנת פרק ב בבראשית. אברבנאל באופן מודע סוטה מדעת הרמב"ם, משום שלדעתו כשאין סיבה שמאלצת לומר שמדובר במשל, הרי עלינו להניח שהדברים אכן התרחשו כפשוטם. בתחילת דרכו אברבנאל דווקא אימץ את דעת הרמב"ם וסבר שכל סיפורי גן עדן, פרקים ב-ד הם משל בלבד, ללא רובד פשטי.<sup>45</sup>

אפשר שיהיה דבר הנחש אחרי היום הששי, כי יהיה אם כן התחדשות מזג הדברים – ולכן אין ראוי שיאמר כי אם שהם משל'.

42 ראו גם את הערתו של כספי בעניין זה, לעיל הערה 14.

43 בזה הוא רומז בקשר ניגודי לפסוק בדברים (ל 14): 'כי קרוב אליך הדבר מאד, בפין ובלבבך לעשתו', הדבר הוא התורה. לפרש את התורה רק כמשל, אצל אברבנאל הוא רחוק מהתורה, מאוד.

44 פירוש לבראשית פרק ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' פז.

45 על התמורה בדעתו של אברבנאל, ראו בהרחבה: בן זיון (לעיל הערה 4), פרק ו: מעשה בראשית.

בכל אופן, מוסכם על שלושת החכמים הללו, כי חלק מסיפורי גן עדן העוסקים בנחש, עץ החיים ועץ הדעת הם משל, והם בגדר דבר שלא היה ולא נברא. ביחס לתוכנו של המשל, נראה שאין הבדל גדול בין אברבנאל לקודמיו. אברבנאל מפרש בהרחבה את המשל בדרך 'מחקרית', ואציג חלק קטן מדבריו בפענוח הנמשל:

ואומר, שהסיפור הזה בכללו ירמוז לטבע האדם הכולל בזה העולם השפל. כי הנה הגן ירמוז לעולם השפל שבו מינים רבים מתחלפים הצורות כמו הצמחים בגן... ואחרי שזכר איך הספיק השם לגופו כל מה שהיה צריך לו זכר מה שהכין לשלמות נפשו השכלית גם כן, והוא אמרו: ועץ החיים בתוך הגן (בר' ב, ט) – כי עץ החיים הוא הכוח על קניית המושכלות העיוניות והדעות האלהיות שבהם ידובק האדם עם החיים הרוחניים והנצחיים... וכן אמרו בויקרא רבה (ט, ג): לשמור את דרך עץ החיים... שהוא תורה... לכן אמר שהיה סמוך לעץ החיים: עץ הדעת טוב ורע (בר' שם) – כי עץ החיים הוא הכוח על קנין המושכלות... שהוא תכלית הגן שעליו יסובב ובעבורו נברא. ועץ הדעת טוב ורע היה לצורך ההנהגה המדינית... שכן היה ראוי כדי שעץ החיים שהוא השכל העיוני יישיר לעץ הדעת המעשי, למה שראוי שישתמש ממנו כדי להגיע אל החיים הנצחיים, שהוא הטוב ולא ישתקע בו ויחשוב שהוא תכליתו, שזהו הרע... וכתב הרב המורה בעניין עץ החיים (מו"נ ב, ל) שלזה כוונו חז"ל באמרם שעץ החיים מהלך ת"ק שנה... שהוא רמז לכל הנמצאות שבעולם השפל... ואמרו שכל מימי בראשית היו עוברים תחת עץ החיים ר"ל הנמצאות כולם, שעץ החיים בהשכלתו ישיגם... ר"ל ידיעת הדברים השפלים והשגת מהותיותם שהוא חכמת הטבע.<sup>46</sup>

**הגן** הוא העולם השפל שבו בני האדם חיים. **עץ החיים** הוא היכולת של האדם לעסוק בחכמה עיונית אם בתורה ואם בלימוד המדעים, במיוחד בלימוד חכמה שמקיפה את כלל הנמצאים בעולם. העיסוק בחכמה העיונית הוא תכליתו של האדם. **עץ הדעת** הוא החכמה המעשית, שקשורה להתנהגות המעשית של האדם, ובתוכה נמצאת גם הפוליטיקה. בריאת **האישה** מסמלת את יצירת החברה האנושית. האישה היא הסמל לכך שהאדם אינו חי בבדידות כמו הפילוסוף, אלא הוא חלק מחברה אנושית. החברה היא הכרחית לאדם, בעלת כוח משיכה ובעלת חוקי הישרדות משלה. כאן נוצר מגרש ההתמודדות והמאבק בנפשו של האדם בין הרצון לעסוק בחכמה שהיא תכלית האדם לבין צרכיו ההישרדותיים האישיים והחברתיים. 'האישה', דהיינו החברה מושכת את האדם לעסוק בעץ הדעת, בשכל המעשי, ולזנוח את עץ החיים. ישנם עוד פרטים שונים במשל, אך אסתפק בכך כדי להתרשם שבסופו של דבר אברבנאל מפרש את הנמשל לסיפורי גן עדן באופן כללי בדומה לנרבוני. אציין רק שאברבנאל, כדרכו, מפרש את המטרה של סיפורי גן עדן כמבטאת את המחויבות למסורת הדתית:

וזו היא תכלית הספור הנכבד הזה שבא בתחילת התורה, כי הנה אחרי שספרה בריאת העולם ואדם הראשון שבמינו, זכר טבע האנושות ומה שיקרה לו בבקשת השלמות ומניעתו, ללמדנו צורך התורה האלוהית במצוות השמעיות והמעשיות באומה הקדושה, מפני שיצר לב האדם רע מנעוריו, וישתקע במפורסמות יותר מן הראוי, ויחסר מידיעת האמתות, אם לא שהתורה עזרתו והגבילתו בכל זה.<sup>47</sup>

הסיפור מופיע בתחילת התורה, לפי אברבנאל, כדי לקרוא לנו לקיים תורה ומצוות. אחרי שלמדנו על הצורך ההכרחי שבני אדם צריכים את מצוות התורה האלוהית. לפי כספי ונרבוני נראה שהתורה פתחה בכך, כי משל זה הוא גולת הכותרת של הקיום האנושי. הנמשל מסמל את לב ליבו של הקונפליקט בין העיסוק בתכלית שהוא העיסוק בחכמה ובין העיסוק בצורכי הקיום הממשיים. התורה והמצוות שבאות אחר כך, גם הן, רמיזות לחכמים, וקריאת זירוז לחזור לעיסוק העיוני בחכמה, כשלצד זה עצות טובות (המצוות) כיצד לדבוק בחכמה, ולא להיכשל במאבק הקיומי שבו האדם נתון.

כספי, נרבוני ואברבנאל מייצגים אפוא שלוש גישות פרשניות שונות להבנת הפרקים הראשונים של ספר בראשית. כספי ונרבוני מסכימים שהפרקים הראשונים לא ניתנים להיקרא כפשוטם, אלא שיש הבדל ביניהם. בעוד שלפי כספי פתיחתה של התורה היא משל פוליטי – חינוכי, שרומז לתפקידם של החכמים כדוגמת משה רבנו, ושאר חכמי ישראל. הם מנהיגי העם, והם המחנכים של הציבור הרחב בדרכים שונות, שמטרתם להנחיל את החכמה להמון העם, כדי לשפר ולתקן את מצבו: הן מבחינת התנהגות והן מבחינת התוכן והידע שאותו הם חושפים להמון במטרה לקרב את הציבור הרחב לידיעת האמת. לעומת זאת, אצל נרבוני (ור' שמואל אבן תיבון), פתיחתה של התורה היא משל מדעי. יש להבין את הפרקים הראשונים של התורה בהתאם למדע האריסטוטלי (פרק א) ותורת הנפש האריסטוטלי (פרק ב-ד). בריאת העולם המתוארת מתבארת לאור הידע המדעי הפיזיקלי הקיים (אריסטו), וסיפורי גן עדן הם שיקוף להתמודדויות הנפשיות של האדם המבקש להיות פילוסוף (גם לפי תורת הנפש האריסטוטלית). הרצון מול הדמיון, מאווי הנפש מול התאוות הגופניות, החומר מול הצורה. המתמזגים בדמויותיהם של אדם, חוה, נחש ועצי הגן השונים. לעומתם, אצל אברבנאל במשנתו האחרונה כל מה שניתן להתפרש לפי פשוטו, אין לעקור אותו מפשוטו. ולכן, פרק א הוא לא משל אלא מתאר את בריאת העולם. ואילו פרקים ב-ד הם דו-משמעיים ומתארים גם את גן העדן שהיה, וגם משל פילוסופי שנמשל הוא תורת האדם האריסטוטלית, בדומה למה שכתב נרבוני.

נמצא אפוא שלגבי הרובד הסודי של סיפורי גן עדן אין מחלוקת כה גדולה בין פרשני הרמב"ם, וכולם הבינו את רמזי הרמב"ם באופן דומה למדי, אלא שמטרת המשל שונה אצל כל פרשן: אצל כספי המטרה היא חינוך ההמון לדעות נכונות ותיקון האמונות השגויות בשלל דרכים מגוונות שאחת מהן היא סיפורי בראשית. סיפורי גן עדן מתארים את מאבקי האישיים והציבוריים של משה בצורה של משל; אצל נרבוני המטרה היא הפצת הידע המדעי והדילמות שמלוות את החכם בדרכו אל חיי עיון



פילוסופיים; ואצל אברבנאל המטרה היא חינוך לשמירת תורה ומצוות לאור הבנת נפש האדם ומורכבותה, ונטייתה להשתקע במפורסמות ובהבלי העולם הזה. המחלוקת בין הפרשנים תלויה בהנחות מוצא קודמות ביחס לקריאת הספר מורה נבוכים: כיצד נכון לקרוא את מורה נבוכים? עד כמה ניתן להאמין לרמב"ם? עד כמה להאמין להצהרותיו הגלויות של הרמב"ם? עד כמה הרמזים הקטנים שהרמב"ם משאיר פה ושם הם מפתח להבנת דעתו 'האמיתית'? ועד כמה הסתירות שהרמב"ם הכריז על קיומן בהקדמה למורה – הן המפתח לפירוש המורה והתורה, מה שנותן חופש פעולה עצום לפרשן, או שמא, אם מדובר בספר שהמחבר מודע לתחבולות הקיימות בספרו, גם לא ניתן להאמין לסתירות בעצמן?!

כתוצאה מכך, המחלוקת בין הפרשנים גולשת מהבנת המורה להבנת התורה והרבדים העמוקים שבה: מהו פשט התורה, והאם בכלל הוא קיים? מהו הסוד המקראי, ומה לא יכול להיות סוד? כאמור (בעמוד 12), המחלוקת לא מצטמצמת רק לפרקים א-ד בספר בראשית. גם ביחס לסיפור קין והבל ממשיכה המחלוקת, כיצד יש לקרוא, כפשט או כמשל? וכן לגבי נוח, סיפור המבול,<sup>48</sup> עקידת יצחק, סיפורי האבות,<sup>49</sup> עשר המכות,<sup>50</sup> יציאת מצרים, מעמד הר סיני,<sup>51</sup> ועוד פרשות שלמות שבתורה. ובעצם, על רוב התורה יש מחלוקת עקרונית כיצד לקרואה לפי המורה: פשט או הסתרה.<sup>52</sup>

- 48 ראו ביאור אברבנאל למו"נ ח"א, יא – בנוגע למבול, השאלה היא אם הרמב"ם השתמש בדבריו בסיבה החמישית. כמו כן נסוב הוויכוח על פירוש הפסוק: 'וי' למבול ישב' (תהלים כט 10).
- 49 למשל, בסיפור המלאכים שנגלו לאברהם, ראו: מו"נ א, יג. אברבנאל מסכים שהרמב"ם השתמש כאן בסיבה החמישית, בנוגע לשאלה אם אברהם אכן פגש מלאכים או שזה היה במראה הנבואה.
- 50 ראו ביאור אברבנאל למו"נ א, י, במילים 'וכן כשתרד מכה באומה... וכפי רשע דרכם'. הרמב"ם בעצמו די מבלבל בפרק הזה, כי הוא אומר שירידת נבואה ושכינה זה מן העניין הראשון, עיינו שם.
- 51 ראו גם: בן זוון, נבוכים הם (לעיל הערה 4); ש' רגב, 'התגלות קולקטיבית ומעמד הר סיני אצל הרמב"ם ומפרשיו: נרבוני, טוב ואברבנאל', ספר היובל לשלמה פינס, חלק ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ט), ירושלים תש"ן, עמ' 251-265.
- 52 ראו גם מו"נ ח"ב, כה לקראת הסוף, שהמשכיל אין לו ספק שחלק מהפסוקים בתורה הם כפי פשוטם; ח"ב, כט אינו כולו לפי פשוטו, ובפירושו של אברבנאל למו"נ א, ז. השאלה היא אם מאמינים לרמב"ם שהסתירות הן כלי הכרחי בהבנת המורה, או יש לחשוך בכל מקום שבו נמצא סתירה שאחד הצדדים שלה אינו האמת, ואם כן, כיצד נדע מה אמת ומה לא? ! ראו על כך את מאמרו פורץ הדרך של ליאו שטראוס (L. Strauss, 'How to Begin to Study The Guide of The Perplexed', in: *The Guide of The Perplexed*, trans. S. Pines, Chicago 1963, pp. xi-lvi), והספרות הענפה שהתפתחה בעקבותיו, ראו גם בהערה 33.